

სოფრო კეკუა

აფხაზეთის ონომასტიკა ისტორიული დოკუმენტების მიხედვით

ქართული სამართლის ძეგლები მნიშვნელოვან ცნობებს შეიცავს საქართველოს შესახებ. X-XIX საუკუნეებში შედგენილი იურიდიული ხასიათის დოკუმენტები ასახავენ სხვადასხვა პერიოდში ქვეყნის შიგნით არსებულ მდგომარეობას პოლიტიკური, კულტურული, რელიგიური, თუ სოციალური კუთხით. ამ ძეგლთა შორის მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს იურიდიულ საბუთებს. მათში ასახულია ონომასტიკური ერთეულებიც: პირსახელები, გვარსახელები და ტოპონიმები, რომელთა შორის წარმოდგენილია მრავალი ისეთი სახელი, ამჟამად რომ სრულებით აღარ დასტურდება, ანდა სერიოზული ცვლილებები აქვთ განცდილი. ამგვარი საბუთების მონაცემები გვაწვდის იმ ინფორმაციას, რაც სხვა წყაროებიდან ან სრულიად უცნობია, ან კიდევ საჭიროებს დამატებით დადასტურებას. მაგალითად, ძველი საბუთების მიხედვით შესაძლებელია დადგინდეს ამა თუ იმ გვარის თავდაპირველი საბინადრო, მისი მიგრაციის გზა, ანდა ამ გვარის ნაწილის მიერ ენისა და ეროვნების ცვლის მიზეზი. ასევე შესაძლებელია კონკრეტულ გეოგრაფიულ პუნქტში გავრცელებული ონომასტიკონის საფუძველზე გაირკვეს, თუ ვის უცხოვრია თავდაპირველად მოცემულ ადგილას და ა.შ.

წარმოვადგენთ ისტორიული იურიდიული საბუთების ანალიზის შედეგებს იმის შესახებ, თუ რა ონომასტიკური მდგომარეობა იყო გვიან შუა საუკუნეებში თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე.

საკვლევი მასალის უმრავლესობა **ქრონოლოგიურად მოიცავს XVI-XVIII საუკუნეებს**, ხოლო მასალის გავრცელების გეოგრაფიული საზღვრები იწყება მდინარე ენგურიდან და უწყვეტად მიდის ამჟამინდელი გულრიფშის რაიონის შუაგულამდე, ამის იქით კი სახელდება მხოლოდ ბიჭვინთა და მისი ახლომდებარე 3 სოფელი; **საბუთებში სრულებით არ იხსენიება კოდორ-ფსოუს შუამდინარეთის არცერთი სხვა მსხვილი, თუ მომცრო გეოგრაფიული ობიექტი, ცხუმის გარდა, და მათში მოსახლე ადამიანთა პირსახელები და გვარები. ამ თავისებურების ჩვენეული ახსნა ამგვარია: აფხაზთა წინაპრებმა**

მხოლოდ XVII-XVIII სს. მიჯნაზე დაიწყეს კოდორის მარცხენა მხარეს, ანუ ახლანდელი ოჩამჩირის რაიონის მიწაზე დასახლება (ოკუჯავა, 2007: 187-172). ბუნებრივია, ახლად მოსულ უპირატესად წარმართ და/ან მაჰმადიან აფხაზებს აფხაზეთის საკათოლიკოსოს, ქართული ეკლესიის წინაშე არანაირი იურიდიულ-სოციალური ვალდებულებები არ ჰქონდათ, რაც განაპირობებს იმ ფაქტს, რომ ისტორიულ საეკლესიო საბუთებში არ იხსენიება აფხაზური წარმომავლობის პირსახელები, გვარსახელები და გეოგრაფიული ნომენკლატურა. გარდა ამისა, ენგურ-კოდორის უშამდინარეთის მოსახლეობის უმრავლესობა იმ დროს ჯერ კიდევ ქართული იყო.

ამ დასკვნას ადასტურებს საანალიზო დოკუმენტებში გამოვლენილი ონომასტიკური მასალაც, რომლის მიხედვითაც ხშირ შემთხვევაში ქართველური წარმოშობის პირსახელი, გვარსახელი, თუ ტოპონიმი უდევს საფუძვლად ამჟამად უკვე აფხაზური მორფოლოგიური ინვენტარით გაფორმირებულ, ან ამ ენის ფონოტაქტიკის წესების საფუძველზე სახეცვლილ აფხაზთა შორის გავრცელებულ პირსახელებს, გვარებსა და ტოპონიმებს. საანალიზოდ დავასახელებთ რამდენიმე მაგალითს:

დოკუმენტებში ხშირი გამოყენებისაა ლამაზის აღმნიშვნელი მეგრული სკუამ//სკვამ//სქვამ ძირისაგან ნაწარმოები პირსახელები: სკუამ-ილ-ე-ი//სქვამ-ილ-ე-ი < *სქვამ-ილ-ა-ი < *სქვამ-ილ-ა-მ გალამაზებული (1621 წ.) სოფ. ხოირი; სკუმ-იშ-ი-ა “ლამაზისა“ (1621 წ.) სოფ. გუფი; სკუამ-იშ-ი-ა > სკუმ-იშ-ია; უ-სკუამ-ა - 1621 წ. სოფ. ხოირი (ქსძ, III, 1970: 424; 433).

უჩა შავი, შავტუხა სიტყვისაგან ნაწარმოები პირსახელები: უჩია - სოფ. ნაყანული 1621 წ.; უჩარდი-ა შონია “შავი იყავი“ 1621 წ. სოფლები: ღაჩუ და გუფი. მარლია 1621 წ. სოფ. ჭალა < მეგრ. მარლ-ი “თვალჭრელი, ავთვალი; ალბინოსი“. ხუხულია 1621 წ. სოფ. ხოირი. ხუხულ-ი-ა//ხუხულა-ს ეძახიან “პატარა სახლს, ქონს, ხუხულას“. ვაჟ-ი-კოჩ-ა ვაჟკაცა და მხიარული-ა მხიარული 1621 წ. სოფ. ხოირი. თუთაშხია 1621 წელი სოფ. თილითი. პირსახელია იგი, როცა ახლავს გვარი გულუა - თუთაშხია გულუა, მაგრამ გვარსახელია ის, როცა ახლავს პირსახელი ქუფაჩა - თუთაშხია ქუფაჩა. თასია 1621 წ. სოფ. თილითი. იგი მეგრულად აღნიშნავს “თესვას“. ასევე

გვხვდება: **დასკუდ-ა, მუმაწყინდ-ა, მისხუნუდ-ა, გურიშ-ია, თოსკვამ-ია** და სხვ. (ქსდ, III, 1970: 419, 425, 429, 432, 433).

ქართველური წარმომავლობისაა გვარსახელები, რომლებიც დასტურდება დოკუმენტებში: **მეფორია** გვარი, რომელიც გამოვლინდა 1616-1621 წწ. შედგენილ დოკუმენტში ჭალაში (ამჟამინდელი ჭლოუ) მცხოვრებთა გვარსახელად (ქსდ, III, 1970: 467-468), ფორმის მხრივ ამკარად მიმღობაა მეგრული **ფორუა** ზმნისა (**მე-ფორ-ი-ა < *მე-ფორ-ე-ა** შდრ. ბგერათმეცატიყვისობა სამწიგნ. ქართ. **ფარ-:** მეგრ. **ფორ-)**“საქმის მიმფუჩეჩებელი“. პროფ. თ. გვანცელაძემ ყურადღება მიაქცია იმ ფაქტს, რომ აფხაზთა შორის ამჟამად გავრცელებულია გვარსახელი **ამფარ**, რომელიც, მისი აზრით, აფსუიზებული **მეფორია** გვარსახელია: ამ ქართულ გვარს გააფხაზურების ეტაპზე მიმატებია აფხაზური ენის არსებითი სახელებისათვის და მათ შორის გვარსახელებისათვის დამახასიათებელი **ა-** პრეფიქსი (შდრ. **ჰაშბა//ა-ჰაშბა...**), ჩამოსცილება ქართული სუფიქსი **-ია**, მახვილის ზემოქმედებით ფუძიდან რედუცირებულა ანლაუტის ხმოვანი, ხოლო **ო** ხმოვანი **ფ** და **რ** თანხმოვნებს შორს გარდაქმნილა **ა** ხმოვანად. ამგვარი ცვლილებები აფხაზური ენისათვის უცხო სრულებითაც არ არის. მეცნიერი ასახელებს ამავე ტიპის სხვა გააფხაზურებულ გვარსახელებსაც. ესენია: **ა-ჯენჯალ < ჯინჯოლია, ა-მქაბ// ა-ნქაბ < მექვაბია// მიქვაბია, ა-მარშან < მარშანია, ა-ბლგსკრ < ბულისკირია // ბულისქირია...** (გვანცელაძე, 2003: 41; გვანცელაძე, 2011: 174-175).

გვარი **ბიგუა** საანალიზო დოკუმენტებში დასტურდება 1621 წ. სოფ. სუბვში (ქსდ, III, 1970: 427). იგი უნდა იყოს ამჟამინდელი **ბიგვაა//ბიგვა** ვარიანტების უაფიქსო საყრდენი ფუძე **ბიგუა//ბიგუა: ბიგვა-ვა < ბიგუა**. სიტყვა **ბიგვა** მეგრულში ნიშნავს “მკვრივს, ჩაფსკვნილს, ჩასუქებულს“ (ქობალია, 2010: 62). გვარი დღეს დასტურდება აფხაზთა შორისაც. 1867 წელს თურქეთში გადასახლებულ მუჰაჯირთა სიაში დასახელებულია **ბიგვა** და **ბიგვაა** ვარიანტები (ხორავა, 2014: 152). ისტორიულ საბუთებში ასევე დასტურდება ქართული გვარები: **სუბუქია, ხვინგია, ღრუბლია, ცისკარავა, კონჯარია, ტოროჯია** და სხვ. ყველა მათგანს ეძებნება ეტიმოლოგია მეგრული მეტყველების ნიადაგზე.

საეკლესიო ისტორიულ დოკუმენტებში აფხაზეთის ტერიოტორიაზე გამოვლინდა 23 ტოპონიმი. **ჭალა** სახელით ხსენიებული სოფელი მდებარეობდა ამჟ. ოჩამჩირის რაიონის აფხაზურ სოფელ **ჭლოუს** ადგილას. ბ. ხორავა წერს, რომ **ჭალა** თავად ჯაიანების კუთვნილი სოფელი იყო და როცა ამ მხარეში აფხაზები დამკვიდრდნენ, სოფელს აფხაზურად **ჭლოუ** ეწოდა, თუმცა სოფლის ერთ-ერთ უბანს დღემდე შემორჩა სახელად **ჭალა-აიმარა**. სოფ. ჭლოუ რუსული Чилоу ფორმით ხშირად ჩანს საბუთებში XIX ს. 30-იანი წლებიდან (ხორავა, 2013: 100). ოიკონიმი **ჭლოუ** თავდაპირველი **ჭალა** ფორმის გააფხაზურებულ ვარიანტად მიაჩნია თ. გვანცელაძესაც. როგორც მკვლევარი აღნიშნავს, 1621 წლის ქართულ საბუთში სოფელ **ჭალაში** მხოლოდ ქართული გვარებია დაფიქსირებული: **გოგორღავა, ჩაგლია, ჭანია, ფალია, ქვაცხა** და სხვ. XIX ს. 40-იან წლებში კი სოფელს უკვე რქმევია არა საკუთრივ ქართული, არამედ გააფხაზურებული სახელი (გვანცელაძე, 2011: 502). ბუნებრივია, ამ ქართული გვარებით დასახლებულ სოფელს სახელიც ქართული ექნებოდა. ოიკონიმის ისტორია ორ ვარიანტად წარმოგვიდგენია:

1. ქართ. **ჭალა-მ** > მეგრ. დიალ. **ჭალე-მ** > **ჭალე** > აფხაზ. **ჭალა-ჟ** (ე ხმოვნის ა-დ გარდაქმნა და დიფთონგიზაცია) > **ჭლა-ჟ** > **ჭლო-ჟ**;
2. ქართ. **ჭალა-მ** > **ჭალა** + აფხაზ. აუ “გრძელი” > ***ჭალაუ** “გრძელი ჭალა” > ***ჭლაუ** > **ჭლოჟ**.

1621 წელს იხსენიება სოფელი **გუფუ** (ქსდ, III, 1970: 433). დღეს იგი ცნობილია **გუფი** სახელწოდებით და მდებარეობს ოჩამჩირის რაიონში. ჩვენი აზრით, ტოპონიმისათვის ამოსავალი უნდა იყოს მეგრული **გუფ-ი** // **გუფ-უ** “გუბე, დაგუბებული ადგილი”, შდრ. **გფუა** “დაგუბება” და **გუფილი** “დაგუბებული”. აფხაზურ ენაზე სოფლის სახელია **გფ [გვფ]**, რასაც ამ ენაზე ახსნა არ ეძებნება, მისი მეგრულიდან მომდინარეობა კი ასე იხსნება: **გუ** მარცვალი კანონზომიერად იძლევა აფხაზურ გუმარცვალს (ლომთათიძე, 1976: 168-169) - მეგრ. **გუფ-ი//გუფ-უ** > აფხაზ. **გფ**.

ტოპონიმი **ილორი** საეკლესიო საბუთებში იხსენიება 1616-1639 წლებს შორის (ქსდ, III, 1970: 501). მას მოიხსენიებენ აგრეთვე ევროპელი მისიონერები და მოგზაურებიც. სოფელს აფხაზურად **ელგზ** ეწოდება, მაგრამ ამ ენაზე ახსნა არ ეძებნება. ეს სახელი რომ აფხაზური წარმომავლობისა ყოფილიყო, მაშინ ქართულად უნდა არსებებულიყო არა ილორი ვარიანტი, არამედ ***ელირი** ფორმა, რაც არ დასტურდება არც ცოცხალ მეგრულ მეტყველებაში და არც წერილობით, თუ კარტოგრაფიულ მასალაში. თ. გვანცელაძის აზრით, ტოპონიმის ქართული ფორმა **ილორი** უნდა უკავშირდებოდეს პირსახელ **ილია-ს: ილია-ური** “ილიას კუთვნილი მიწა“ > **ილორ-ი**. აფხაზური სიტყვათესხების წესების გათვალისწინება გვიკარნახებს, რომ აფხაზური ვარიანტის პირველწყარო ქართულია და ამგვარ ცვლილებათა გზითაა წარმოქმნილი: ქართ. **ილორი** > აფხაზ. ***აღლარ** > **ელგზ**, ანდა ქართ. **ილორი** > აფხაზ. ***აღლგზ** > **ელგზ** (გვანცელაძე, 2011: 246-247). პროფ. თ. გვანცელაძემ ყურადღება მიაპყრო იმ ფაქტსაც, რომ XI საუკუნეში სოფელში წმიდა გიორგის ეკლესიის აგებისა და ამ ეკლესიის განსაკუთრებული მნიშვნელობის გამო მას იმერეთში, ახლანდელი სამტრედიის რაიონის ტერიტორიაზე, სადაც აფხაზებს არასოდეს უცხოვრიათ, გაუჩნდა ფილიალი (მეტოქი), რომელსაც ასევე **ილორი** ეწოდა, მერე კი იგივე სახელი სოფელსაც დაერქვა (სოფელს ახლაც ჰქვია ილორი) (გვანცელაძე, იქვე). ჩვენი აზრით, პროფ. თ. გვანცელაძის ეს ვარაუდი საკმაოდ დამაჯერებელია, თუმცა შეიძლება სხვაგვარი ახსნაც: მეგრულში **ილორი** არის “მორი (იგივეა რაც **ლორი**); მორებად დასაჭრელი; ძელისა; ძელიცხოველი“; **ილორია** “მორისა, ძელისა; სამორე ტყე“; **ილორუა** “მორებად ხლეჩა, დამორვა“ (**ილორუ** იხლიჩება, იმორება)“ (ქობალია, 2010: 324). ჩვენი აზრით, სემანტიკაზე დაყრდნობით ტოპონიმ **ილორ-ისათვის** ამოსავალი უნდა იყოს აპელატივი **ილორი** მორი, ნამორი, ხოლო ტოპონიმის გააფხაზურების გზის შესახებ სავსებით მართებულად მიგვაჩნია პროფ. თ. გვანცელაძის მოსაზრება.

სოფელი **ხიორი** პირველად დასტურდება 1525-1550 წლებს შორის შედგენილ დოკუმენტში (ქსდ, II, 1965: 179). ადგილობრივ მეგრულთა მეტყველებაში გალისა და ოჩამჩირის

რაიონების საზღვარზე მდებარე სოფელ **ხოირ**-ს დღეს **ოხური//ოხური** ეწოდება. პ. ინგოროყვა ტოპონიმ **ხოირ**-ს მოიხსენიებს **ხორი**, ანუ **ხვრი** ფორმებით და მათ ქართული წარმოშობისად მიიჩნევს (ინგოროყვა, 1954: 176). **ხორ**- ძირისაგან ნაწარმოები **ოხორი//ოხორე**, **ხორუა** მეგრულში ნიშნავს სახლს, დასახლებას, სახლობას(ყიფშიძე, 1994: 499; ჭარაია, 1997: 181; ქობალია, 2010: 730). სავარაუდოდ, დასასახლებლად ვარგის ადგილს შეიძლებოდა შერქმეოდა **ხორი//ხოირი**. საყურადღებო გვგონია ის გარემოებაც, რომ მეგრულში არის სიტყვა **ოხური-ი**, რაც ნიშნავს ხუროს სახელოსნოს (ჭაჭაია, II, 2002: 471). არ გამოვრიცხავთ, რომ ამ ადგილას ცხოვრობდნენ განთქმული ხუროები და აქედან მიიღო სოფელმაც სახელწოდება, თუმცა საკითხი დამატებით კვლევას მოითხოვს. რაც მთავარია, ოიკონიმი არ იხსნება აფხაზურ ენაზე. უძველესი **ხოირი** ვარიანტის პირველი მოხსენიების დროისათვის, 1525-1550 წლებს შორის ამ მხარის მიწაზე აფხაზური მოსახლეობა ჯერ კიდევ არ ბინადრობდა, ამიტომ უდავო გვგონია, რომ უფრო გვიანდელი **ოხური** სახელი მომდინარეობს მეგრული **ოხორე**-მ დასასახლებელი (ადგილი) ვარიანტისაგან. საყურადღებოა, რომ მსგავსი ჟღერადობის სახელი აქვს ისტორიულ ტაოში მდებარე სოფელ **ოხურ-საც**, სადაც დღემდეა შემორჩენილი ქართული ეკლესიისა და ციხის ნანგრევები. ამ ფაქტების გათვალისწინებით, ტოპონიმის ისტორია ასე გვესახება: **მეგრ. ო-ხორ-ე-მ > ო-ხურ-ე-მ > აფხაზ. ოხორე**. რაც შეეხება **ხოირი** ვარიანტს, მისი ეტიმოლოგია და კავშირი **ოხური** სახელთან ჯერ კიდევ გასარკვევია. მნიშვნელოვანია თ. გვანცელაძის მიერ დამოწმებული წერილობითი წყარო, რომელიც არაორაზროვნად გვიჩვენებს, რომ სოფელ **ხოირში** XVII საუკუნის მიწურულამდე მხოლოდ ქართველები, კერძოდ, მეგრელები ცხოვრობდნენ: 1616-1639 წლებში შედგენილ ბიჭვინთისადმი კათოლიკოს მალაქიას შეწირულების წიგნში წერია: “...ხოირს სოფელი იყო და სასახლე არ იყო. მერმე ჩემის თეთრითა სასახლე ადგილი ვიყიდე მეგრელებისაგან და დარბაზი ვიყიდე და დავადგმევიწინე, ჯიხური დავადგმევიწინე და გარდავაჭედინე...” (ქსძ, III, 1970: 501; გვანცელაძე, 2011: 243).

კომონიმი **ხაუყელი** პირველად დასტურდება 1616-1639 წლებში (ქსდ, III, 1970: 431; 434; 500). **ხაუყელი** მდებარეობდა ამჟამინდელი ოჩამჩირის რაიონის სოფლებს თხინასა და ოტაფს შორის. ჩვენი აზრით, **ხაუყელი** იგივეა, რაც **ხაუყელი**, რომელიც ამ უკანასკნელისაგან მიიღება მეტათეზისის გზით: **ხაუყელი** < **ხაუყელი** “ადგილი, სადაც მომრავლებული იყო დაჟო, დაჟომრავალი ადგილი; ჭრელა, დაჟდაჟა“, შდრ. ფრინველის სახელი **ხაუო** “დაჟო“ (ქობალია, 2010: 718). საბას განმარტებით, **დაჟო** არის ფრინველი - ჯინჯვა, ჯიმჯვა(ორბელიანი, II, 1993: 247). ამრიგად, შესაძლოა, **ხაუყელი** რქმეოდა იმ ადგილს, სადაც ბინადრობდნენ მომცრო ზომის ჭრელი ფრინველები. საყუარადღებოა, რომ ყოფილი სოფელ **ხაუყელის** სიახლოვეს, კოდორის ქედზე არის მთა და მდინარე **ხოჯალი**, რომლებსაც, თ. გვანცელაძის ზეპირი ცნობით, აფხაზები **ხოჯალ** სახელით აღნიშნავენ და ეს ვარიანტი ქართული **ხაუყელ-ი** ფორმისგან აფრიკატიზაციისა და **აუ** > **ო** პროცესის გზით არის მიღებული: **ხაუყელ-ი** > **ხოჯალ**. მკვლევარი ყურადღებას აქცევს იმ გარემოებას, რომ აფხაზურ ენაში ამ სიტყვის ადრევე არსებობის შემთხვევაში უნდა გვექონოდა არა **ხოჯალ** ფორმა, არამედ აფხაზური ენის ფონეტიკურ ნორმათა მიხედვით გამართული ***ხაჯალ** [**ხვაჯალ**] ვარიანტი, რომელიც მეგრულში მოგვცემდა **ხვაჯალი** ფორმას, რაც არ დასტურდება. ე.ი. საანალიზო ოიკონიმიც, მთისა და მდინარის სახელებიც შექმნილია სწორედ მეგრულად და მერეა ნასესხები აფხაზურში. ტოპონიმის მიღების გზა ასე გვესახება: **დაჟო** > **მეგრ. ხაუო** > **ხაუყელ-ი** > **ხაუყელ-ი** > **აფხაზ. ხოჯალ**.

1616-1639 წწ. და 1616-1621 წწ. შედგენილ დოკუმენტებში ნახსენებია ოიკონიმი **ღალიძგა** (ქსდ, III, 1970: 476-477), რაც მეგრულად ნიშნავს “ღელის ნაპირს“. ჰიდრონიმი **ღალიძგა-ს** თავდაპირველი მნიშვნელობა მეცნიერთა მიერ სხვადასხვანაირად არის განმარტებული. პ. ინგოროყვას აზრით, “სახელწოდება ამ მდინარისა **ღალიძგა** სიტყვასიტყვით ნიშნავს ღელე კიდისა, მდინარე საზღვრისა“ (ინგოროყვა, 1954: 128). ჩვენი აზრით, **ღალიძგა** მეგრულად არის **ღალიშ ძგა**, ანუ “ღელის ნაპირი“ და არა “ღელე კიდისა, მდინარე საზღვრისა“. თ. ბერაძისათვის **ღალიძგა**, “...კიდე-მდინარეს ნიშნავს“. როგორც ავტორი აღნიშნავს,

ნავს, “თავის დროზე ის რაღაც პოლიტიკურ ერთეულებს შორის გამყოფი იყო. ხომ არ წარმოადგენდა ეს მდინარე საზღვარს ცხუმისა და ოდიშის საერისთავოს შორის? ამ შემთხვევაში ოდიშის საერისთავოს დას. საზღვრად მდ. ღალიძგა უნდა გვეგულისხმა“. XVII საუკუნეში დამოწმებული ეს ტოპონიმი უკვე საზღვრის გამომხატველი აღარ იყო (ბერაძე, 1967: 168).

პ. ცხადაია უფრო მართებულად მიიჩნევს აღ. ცაგარლისა და ი. ყიფშიძის განმარტებას, რომ **ღალიძგა** სიტყვა-სიტყვით არის **берег реки**, ანუ მდინარის ნაპირი და თავდაპირველად ასე ერქვა სოფელს (ცხადაია, 2004: 42). ავტორი სამართლიანად მიიჩნევს, რომ ჰიდრონიმი თავდაპირველად წარმოადგენდა ოიკონიმს, ე. ი. დასახლებული პუნქტის სახელს და შემდეგ მეტონიმიის შედეგად იქცა იმ მდინარის სახელად, რომელიც მას ჩაუდიოდა. უფრო ზუსტად: ისეთ დიდ მდინარეს, როგორცაა **ღალიძგა**, შეეფერება ლექსემა **წყარი** (შდრ. სოფელი **წყალიძგა**, რომელშიც იგულისხმება რიონი) და არა **ღელი**. აქედან გამომდინარე, **ღალიძგა** უნდა დარქმეოდა ღალიძგის ერთ-ერთი შენაკადის, ღელის - ნაპირს, ხოლო შემდგომ უნდა ქცეულიყო აქ გაჩენილი დასახლების სახელად. მეტონიმიის მესამე ეტაპზე სოფლის სახელი გადავიდა მდინარეზე. თ. გვანცელაძის მიხედვით, მდინარე **ღალიძგას** “...მეგრულ დიალექტზე **ღალიძგა**, ხოლო აფხაზურად **ააღძგა** ეწოდება. აფხაზური ფორმა წყაროებში არ დასტურდება მაშინ, როდესაც მეგრული ვარიანტი ქართულ წყაროებში დამოწმებულია 1639 წლიდან სწორედ **ღალიძგას** სახით და ერქვა ამ მდინარის ნაპირზე მდებარე სოფელს, სადაც დადიანების სასახლეც მდგარა. შემდეგ სახელი მეტონიმიის გზით მდინარეზეც გადატანილა“. მისივე თქმით, აფხაზური **ააღძგა** მიღებულია **ღალიძგა-საგან** და მარცვლის გარდაქმნით **აა** ბგერებად და **ი** ხმოვნის რედუქციით. ავტორი იქვე აღნიშნავს, რომ **ღა** მარცვლის ამგვარი ქცევა უცხო არ არის აფხაზურისათვის, რასაც ადასტურებს ქ. ლომთათიძის მიერ დადგენილი წესი, რომლის მიხედვითაც, ორი **ა** (**აა**) ხმოვანი ამ ენაში წარმოიქმნება **ღა** მარცვლისგანაც. მეცნიერის აზრით, სახელი რომ აფხაზურიდან შესულიყო მეგრულში, ამ უკანასკნელში უნდა არსებულიყო ***ააღძგა**, რაც არსად დასტურდება. **ა** ხმოვნით დაწყებულ ფუძეებს კი აფხაზურში მეორე **ა** ხმოვანი არასოდეს ერთვის, მაშასადამე, თ. გვანცელაძის დაკ-

ვირვებით, ირკვევა, რომ მდინარის სახელში აფხაზურმა ენამ ორი ა ხმოვანი წარმოქმნა და მარცვლის სანაცვლოდ და ეს უნდა მომხდარიყო მხოლოდ ამ ტერიტორიაზე აფხაზთა მასობრივად დასახლების შემდგომ, ანუ XVIII საუკუნის დასაწყისიდან (გვანცელაძე, 2011: 44). და ბოლოს, **ღალიძგა** რომ ნამდვილად სოფლის სახელი იყო, ამაზე მიუთითებს “საცაიშლო გამოსავალი დავთრის მინაწერებიც“ (1616-1621 წწ.): “...**ღალიძგას** სასახლეშიდ მოიტანდნენ სააღაპოსა...“; “...ერთმან მთავარმან სასახლის **ღალიძგის** ეკლესიაში ჟამი სწიროს“; “ამის გარეთ მართებს საღალიძგოს კაცებსა...” (ქსძ, III, 1970: 476). ამ კონტექსტებიდან გამომდინარე, ღალიძგა-ში აშკარად იგულისხმება დასახლებული ადგილი და არა ღელის პირზე მდებარე სასახლე.

ამრიგად, ისტორიული საბუთების მონაცემების მიხედვით დგინდება, რომ:

1. დოკუმენტებში დადასტურებული უკლებლივ ყველა გამჭვირვალე ანთროპონიმი ქართველური წარმოშობისაა. ამ პირსახელთა მტარებლებს უცხოვრიათ აწინდელი აფხაზეთის მიწაზე მდებარე ქართულ სოფლებში (**გუფუ, თილითი, ნაჟანეული, ოხურეი, ჭალა (ჭლოუ), ხაუჟელი...**).
2. XVI-XVIII საუკუნეებში შედგენილ საბუთებში დადასტურებული გეოგრაფიული სახელების უმრავლესობა ენობრივად განეკუთვნება სამწიგნობრო ქართულ და მეგრულ ონომასტიკონს. მათი ნაწილი დღეს უკვე ფონეტიკურად არის ადაპტირებული, ან გადააზრიანებულია აფხაზურ ენაზე. ამგვარია: **ჭალა (>აფხაზ. ჭლოუ), გუფუ (>აფხაზ. გფ), თილითი (>აფხაზ. თლგთ-აბაა თილითის ციხე), ილორი (>აფხაზ. ელგრ), ხოირი//ოხურეი (>აფხაზ. ოხორეი), ხაუჟელი (>აფხაზ. ხოჯალ), მარმარისკარი (>აფხაზ. მარმალ-აბაა მარმალის ციხე), ღალიძგა (>აფხაზ. ააღძგა), ანარიას ღელე (>აფხაზ. ანარია), მუხური, ბიჭვინტა, საჩინო. ისტორიულ ქართულ ტოპონიმთა ნაწილი ამჟამად უკვე არ არსებობს. ესენია: სუბეიში//სუბე//სუბეი//სუბვი, ნაჟანეული//ნაჟანევი//ნაჟანეო//ნაჟანაური, ნაკაღმელიუ, ღაჩუ, ტყაურუ//ტყავარუ. ქართველურ ტოპონიმთა სიმრავლეს ვერ მივაწერთ განხილული იუ-**

რიდიული დოკუმენტების დამკვეთთა და შემდგენლების (კათალიკოსთა, ეპისკოპოსთა და სხვა სასულიერო პირთა) თვითნებობასა და ანტიაფხაზურ განწყობას, ვინაიდან გამოვლენილ ტოპონიმთა ამჟამინდელი აფხაზური ვარიანტების ქართველურ წარმომავლობას ამტკიცებს როგორც მათი მორფოლოგიურ-სემანტიკური თავისებურებანი, ისე აფხაზური ენისათვის დამახასიათებელი სიტყვათსესხების წესების გათვალისწინება, რაც გამორიცხავს ამ სახელთა აფხაზურ წარმომავლობას.

3. XVI-XVIII საუკუნეებში ენგურ-კოდორის შუამდინარეთში ჯერ კიდევ არსებობდა ერთიანი ქართველური ტოპონიმიკური სივრცე, რომელიც არ იყო შემღვრეული მოსულ აფხაზთა ენის ფონეტიკური და ტოპონიმიკური მოდელებით, რასაც ადასტურებს იმავე პერიოდში სხვა წერილობით თუ კარტოგრაფიულ წყაროებში ასახული ისეთი ოიკონიმებიც, როგორცაა: ბეღია, წიფურია, სკურჩა, მოქვი, დანდრა (დრანდა), ფშია, სკურ-ის თურქიზებული ისკურია ვარიანტი, კვიტოული//პიტაური, კამულეთი, თხლარი, მარცხული, ზეგანი, მარგულა // მერკულა, ოქუმში, ფუწყური, ხეთი, გაგადა, ოლუშე, სათამაშა, წყურგილი-სპურგილი, ტკვაჯა, პაპათი, წარჩე, ჩხორთოლი, ბარდეფი, ნაბაკია, გოგიელი, ჟირბიჯი, სათანჯო და სხვ. გაანალიზებული ტოპონიმები ქმნიან ზუსტად იმავე მორფოლოგიურ-სტრუქტურულ მოდელებს, რაც დღემდეა დამახასიათებელი სამეგრელოს ტოპონიმიისათვის და გრძელდება ენგურ-კოდორის შუამდინარეთის ტერიტორიაზეც. იმდროინდელი და ამჟამინდელი მორფოლოგიური ინვენტარიც არ ქმნის არავითარ სხვაობას. ყოველივე ეს ადასტურებს იმ ფაქტს, რომ XVI-XVIII საუკუნეების საბუთები ზუსტად ასახავენ ქართველურ სინამდვილეს.
4. საეკლესიო საბუთებში დადასტურებული ომონასტიკური ერთეულები უნდა ჩაითვალოს იმ სუბსტრატულ ფენად, რომელიც დახვდა აქ მოსულ აფხაზთა წინაპრებს, დაილექა მათ ენაში და მცირედი ცვლილებით მოაღწია დღემდე.
5. ენგურსა და კოდორს შორის მდებარე მხარე სამეგრელოს ონომასტიკური სივრცის უშუალო ორგანული გაგრძელება იყო.

დამოწმებული ლიტერატურა:

- ბერაძე, 1967: ბერაძე, თ. ოდიშის პოლიტიკური გეოგრაფიიდან, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, IV, თბ., 1967;
- გვანცელაძე, 2003: გვანცელაძე, თ. აფხაზური და ქართული ენების შემსწავლელთათვის. ტ. 1. თბ., 2003;
- გვანცელაძე, 2011: გვანცელაძე, თ. აფხაზური ენა. სტრუქტურა, ისტორია, ფუნქციონირება. თბ., 2011;
- ინგოროყვა, 1954: ინგოროყვა, პ. გიორგი მერჩულე, თბ., 1954;
- ლომთათიძე, 1976: ქ. ლომთათიძე. აფხაზური და აბაზური ენების ისტორიულ-შედარებითი ანალიზი. I. ფონოლოგიური სისტემა და ფონეტიკური პროცესები. თბ., 1976;
- ოკუჯავა, 2007: ოკუჯავა, კ. თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორია XVII საუკუნეში. ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან. აფხაზეთი. უძველესი დროიდან დღემდე. თბილისი, 2007;
- ორბელიანი, II, 1993: ორბელიანი, ს. ს. ლექსიკონი ქართული, II. ავტოგრაფული ნუსხების მიხედვით მოამზადა, გამოკვლევათა და განმარტებათა ლექსიკის საძიებელი დაურთო ილია აბულაძემ. თბ., 1993;
- ქაჯაია, II, 2002: ქაჯაია, ო. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, 2002;
- ქსდ, II, 1965: ქართული სამართლის ძეგლები, II, საერო საკანონმდებლო ძეგლები (X-XIX სს). ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, თბ., 1965;
- ქსდ, III, 1970: ქართული სამართლის ძეგლები, III, საეკლესიო საკანონმდებლო ძეგლები (XI-XIX სს). ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, თბ., 1970;
- ქობალია, 2010: ქობალია, ა. მეგრული ლექსიკონი. თბ., 2010;
- ყიფშიძე, 1994: ყიფშიძე, ი. რჩეული თხზულებანი, თბ., 1994;

ჭარაია, 1997: ჭარაია, პ. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, თბ., 1997;

ხორავა, 2013: Хорава Б. Мухаджирство абхазов 1867 года. Тбилиси, 2013;

ხორავა, 2014: ხორავა, ბ. აფხაზთა 1867 წლის მუჰაჯირობა. თბ., 2014.

SOPIO KEKUA

Abkhazian Onomastic According to Historical Documents

Georgian legal documents contain important information about Georgia. Judicial documents of X-XIX centuries reflect the political, cultural, religious or social inner state of the country in different periods of time. Among these documents legal ones are of great importance. They also reflect onomastic units, such as: first names, family names and toponyms; among them are the names which are either completely lost or underwent serious changes. The data registered in these documents give us the information which either cannot be found in other sources or need additional verification. For example, these documents might indicate to the origin of the name, its migration root, or the reason of changing the language or nationality by the part of this family name. It also gives us the possibility to verify who used to live on the given are, coming out from the analyses of the spread in that geographical area toponyms, etc.

The given report displays the results of the analyses of Legal documents and the onomastic situation on the territory of Abkhazia in late mid-centuries.

Majority of the material under study covers XV-XVIII centuries, as for the geographical boundaries of the research material, it starts from the river Enguri and goes on a continuous basis to the center of contemporary Gulripshi Region; beyond this are named only Bichvinta and three nearby villages. ; there is no information on other large or small geographical objects in the documents covering Kodori-Psou river basin, but Tskhumi; there is no mentioning of the names and family names of their inhabitants as well. Common explanation of this phenomenon is the following: the ancestors of the Abkhaz started to settle on the lands at the left bank of the river Codori, or modern Ochamchire region, only at the turn of XVII-XVIII centuries. Naturally **newcomers who were pagans and/or Muslims have no legal-social obligations before the Abkhaz Catholicon and Georgian Church**, which determines the fact that there are no mentioning of names, family names and geographical names of the Abkhaz origin, in the given historical legal documents. Besides, majority

of the population of the Engur-Kodori basin in that particular period, were still Georgians.

This conclusion is verified by the onomastic materials revealed in these documents, according to which, often, first names, family names or toponyms of Georgian origin are already based on morphological inventories of Abkhaz origin or contain names, family names and toponyms changed according to the phonotactics of the Abkhaz language. Some of them are presented in the report.

First names: **sķuam-il-e-i** // **skvam-il-e-i** < ***skvam-il-a-i** < ***skvam-il-a-j** „beautified“, **sķuam-iš-i-a** > **sķum-iš-i-a** „beauty“; **uči-a**, **učardi-a megr.** **uča** „black“, **dasķud-a megr.** „stayed“; **mumaćqind-a megr.** „I am bored“; **misxunud-a megr.** „I prefer“; **guriš-ia megr.** „hearty“ **tosķvam-ia megr.** „beautiful eyed“ etc.

Family names: **meporia megr.** „idle worker“, „the one who conceals“; **bigua** < **bigva megr.** „bulky, fat, stout“ **subukia megr.** „very thin, light“; **xvingia** < **xvingua megr.** „eating disgustingly too much“, **ťoroźia megr.** **ťoronźi** „pigeon“; **ģrublaia**, **cisķarava**, **konźaria** etc.

Toponyms: **ćala (ćlou)**, **gupu**, **ilor**, **xoiri**, **xauźeli**, **ģalizga** etc.

According to historical documents are established that:

1. **All transparent anthroponyms registered in the documents are of Georgian origin.** Bearers of these names used to live in, situated on the territory of modern Abkhazia, Georgian villages (**gupu**, **tiliti**, **naźaneuli**, **oxurei**, **ćala (ćlou)**, **xauźeli**...).
2. **Majority of verified in XVI-XVIII centuries' documents geographical names linguistically belong to literary Georgian or Megrelian onomasticon.** Part of them today is phonetically adapted or transformed by the Abkhaz language. They are: **ćala** (>Abxaz **ćlou**), **Gupu** (> Abxaz. **g'əp**), **Tiliti** (Abxaz. **Tlt't-abaa** ‘fortress of Tiliti), **ilor** (> Abxaz **El'r**), **xoiri** // **Oxurei** (>Abxaz. **Ox'rej**), **xauźeli** (>Abxaz. **xoźal**), **Marmarişkari** (> Abxaz. **Marmal-abaa** ‘fortress of Marmal), **ģalizga** (> Abxaz. **Aalźga**), **Anarias ģele** (>Abxaz. **Anaria**), **Muxuri**, **Bićvinta**, **Saćino**. Part of the historical Georgian toponyms do not exist anymore. They are: **ćamxari**, **Subeiši** // **Sube** // **Subei** // **Subvi**, **Naźaneuli** // **Naźnevi** // **Naźaneo** // **Naźanauri**, **Naķaģmeliu**, **ģaću**, **ťqauru** // **ťqavru**. The multiplicity of Georgian

toponyms cannot be ascribed to the desire or arbitrariness or anti-Abkhaz attitudes of the authors or customers of those documents (Catholicos, Bishops and other clergy), as **the revealed Georgian roots of the present day Abkhaz versions of toponyms are verified as in their morphological-semantic peculiarities, so are the characteristic for the Abkhaz language rules about the borrowed words**; all these rule out the Abkhaz origin of these words.

3. In XVI-XVIII centuries in the basin of Enguri-Kodori rivers still existed the universal Georgian toponymic space, which was free from any phonetic and toponymic models of Abkhaz origin, which in its turn is verified by used in the letters and cartographical sources of the same period –ioconyms, such as: **Bedia, çipuria, Şkurça, Mokvi, Dandra (Dranda), Pšia, Şkur-i**, the version of Turkish **iskuria, kıvıouli // Pitauri, kamuleti, Txalari, Marcxuli, Zegani, Margula // Merçula, Okumi, Puçquri, xeti, Gagida, Oluşe, Satamaša, çqurgili-Spurgili, tkaža, papati, çarçe, çxortoli, Barğepi, Nabaqia, Gogieli, žirpiži, Satanžo, etc.** the analyzed toponyms create the same structural models as the ones that are still characteristic for the Samegrelo toponyms and covers the territory of Enguri-Kodori basin too. Comparison of the present and that period morphological inventory shows no difference as well. All these confirm that, compiled in XVI-XVIII centuries ecclesiastic documents with absolute accuracy display the Georgian reality.
4. Onomastic unites confirmed in ecclesiastic documents should be considered as the basic layer, which ancestors of Abkhaz encountered when coming to Georgia and which later precipitated in their language and reached us in a slightly transformed form.
5. **The territory between Enguri and Kodori was the organic continuation of Samegrelo onomastic space.**